

Cahiers du CEFRES

N° 10, Antologie francouzských společenských věd : Město
Françoise Mayer, Alban Bensa, Václav Hubinger (Ed.)

Michel de CERTEAU

Vynalézání každodennosti

Référence électronique / electronic reference :

Michel de Certeau, « Vynalézání každodennosti », Cahiers du CEFRES. N° 10, Antologie francouzských společenských věd : Město (ed. Françoise Mayer, Alban Bensa, Václav Hubinger).

Mis en ligne en / published on : juin 2010 / june 2010

URL :

http://www.cefres.cz/pdf/c10/certeau_1996_vynalezani_kazdodennosti.pdf

Editeur / publisher : CEFRES USR 3138 CNRS-MAEE

<http://www.cefres.cz>

Ce document a été généré par l'éditeur.

© CEFRES USR 3138 CNRS-MAEE

Michel de Certeau (1925-1986) nám zanechal obdivuhodně rozmanité dílo. Jeho pozornost jako historika a antropologa postupně přitahovaly: náboženské dějiny okrajových hnutí (*La possession de Loudun*, 1970), epistemologie historického poznání (*L'écriture de l'histoire*, 1975), historická antropologie víry (*La fable mystique*, 1982), kulturní problémy současné společnosti (*L'invention du quotidien*, 1980). Jeho přínos k chápání města spočívá ve zdůraznění role chodců ve spontánní konstrukci nejrůznějších významů městského prostoru. Michel de Certeau obohatil naše chápání městských zkušeností důrazem na uplatňování obvyklých a účinných postupů.

Vynalézání každodennosti

Michel de Certeau

„Lidstvo bylo stvořeno vyprávěním“
Pierre Janet

Vývoj paměti a pojem času, 1928, str. 261

I. UMĚNÍ JEDNAT

Kap. IX, Texty a prostor

V dnešních Aténách se prostředky hromadné dopravy nazývají *metaphorai*. Lidé jezdí do práce a z práce některou „metaforou“ – autobusem či vlakem. Rovněž texty by mohly nést toto krásné jméno, neboť každý den procházejí různými místy a organizují je, vybírají je a vzájemně spojují, vytvářejí z nich určitá uskupení a itineráře. Jsou to jakési cesty v prostoru.

V této souvislosti mají narativní struktury hodnotu prostorových syntaxí. Prostřednictvím celé škály kódů, usměrňování a kontrol ří-

dí ony změny v prostoru (nebo cirkulaci), které texty uskutečňují lineárním sřetěžením nebo složitějším provázáním míst: odsud (Paříž) jedeme tam (Montargis). Toto místo (místnost) v sobě zahrnuje jiné (sen nebo vzpomínku), atd. Ba dokonce, ať již jsou popisována nebo znázorněna aktéry (cizinec, obyvatel města, fantom), jsou tato místa mezi sebou více či méně těsně spojena „modalitami“, které určují druh přechodu od jednoho k druhému. Ten může být uskutečněn modalitou „epistemickou“, týkající se poznání (např.: „není jisté, že toto je náměstí Republiky“), „aletickou“, týkající se existence (např.: „zaslíbená země je nepravděpodobnou konečnou stanicí,“) nebo „deontickou“, týkající se povinnosti (např.: „z tohoto bodu se musíte dostat k tamtomu“)... Tyto poznámky pouze naznačují, mezi mnoha jinými, jak subtilně a zároveň komplexně jsou texty, ať každodenní komunikace či literární, našimi hromadnými dopravními prostředky, našimi *metaphorai*.

Každý text je totiž cestopisným textem, tj. určitým užitím prostoru. Jako takový má spojitost s každodenními taktikami a je jejich součástí, počínaje základním prostorovým údajem („je to vpravo“, „dejte se doleva“), což je počátek určitého textu, jehož pokračování píše kroky, až po každodenní „novinky“ („Hádej, koho jsem potkala v pekařství?“) či televizní „noviny“ (Teherán: Chomejní je čím dál tím víc osamocen), pověsti (Popelky v chaloupkách) a vyprávěné příběhy (vzpomínky a romány o cizích zemích nebo o více či méně vzdálené minulosti). Tyto vyprávěné příhody, které zároveň vytvářejí místopisy akcí a na obyčejných místech se odvozují od určitého řádu, netvoří pouhý „doplňk“ k promluvám chození a k rétorice putování: nejen, že je přemísťují a transponují do pole jazyka, ale ve skutečnosti ty pochody organizují. Vykonávají cestu ještě před vykročením nohou nebo současně s ním.

Jakému typu analýzy mohou být podrobeny všechny ty hemžící se metafory – výroky a texty, jež organizují místa přemísťování, a to tak, že je opisují jako se opisuje křivka? Pokud jde pouze o studie vztahující se k *operacím* umísťujícím do prostoru (a nikoliv k prostorovým systémům), existují četné práce, které nabízejí různé metody a kategorie. Mezi nejnovějšími upozorňujeme zejména na ty, jež se vztahují k sémantice prostoru (jako John Lyon o „Lo-

cative Subjects“ a „Spatial Expressions“¹, k psycholingvistice percepcce (jako Miller a Johnson–Laird o „hypotéze lokalizace“)², k sociolingvistice popisů míst (např. William Labov)³, k fenomenologii organizačního chování „teritorií“ (např. Albert E. Scheflen a Norman Aschcraft)⁴, k „etnometodologii“ ukazatelů lokalizace v konverzaci (např. Emanuel A. Schegloff)⁵, nebo k sémiotice nahlížející na kulturu jako na prostorový metajazyk (např. Tartuská škola, zejména I. M. Lotman, B. A. Uspenskij), atd.⁶ Jako kdysi byly významné praktiky týkající se jazykových projevů vzaty v úvahu po lingvistických systémech, praktiky umisťující do prostoru dnes přitahují pozornost poté, co byly zkoumány kódy a taxonomie prostorového řádu. Náš výzkum spadá do této doby „druhé“ analýzy, která přechází od struktur k akcím. V tomto širokém celku však budu brát v úvahu pouze *narrativní* akce. Ty umožní zpřesnit některé elementární formy praktik, které organizují prostor: bipolaritu „mapa“ a „cesta“, postupy „vymezení“ nebo „ohraničení“ a „enunciační fokusace“ (to znamená označení těla v diskursu).

„Prostory“ a „místa“

¹ John Lyons, *Semantics*, Cambridge, Cambridge University Press, t. 2, 1977: „Locative Subjects“, str. 475–481; „Spatial Expressions“, str. 690–703.

² George A. Miller and Philip N. Johnson–Laird, *Language and Perception*, Cambridge (Mass.), Harvard University Press, 1976.

³ Viz výše, str. 175.

⁴ Albert E. Scheflen and Norman Aschcraft, *Human Territories. How we Behave in Space–Time*, Englewood Cliffs (N.J.), Prentice Hall, 1976.

⁵ E.A. Schegloff, „Notes on a Conversational Practice: Formulating Place“, in David Sudnow (ed.), *Studies in Social Interaction*, New York, Free Press, 1972, str. 75–119.

⁶ Viz například Tartuská škola, *Travaux sur les systèmes de signes*, ed. I. M. Lotman a B. A. Uspenskij, Brusel, Complexe, a Paříž, PUF, 1976, str. 18–39, 77–93, atd., Iouri Lotman, *La structure du texte artistique*, Paris, Gallimard, 1973, str. 309 atd.

Na počátku učiním mezi prostorem a místem rozlišení, které vymezí určité pole. *Místo* je řád (ať už jakýkoliv), podle něhož jsou prvky distribuovány ve vztazích koexistence. Je tedy vyloučena možnost, že by dvě věci byly na téže místě. Vládne zde zákon „vlastního“: zvažované prvky jsou jedny vedle druhých, každý je umístěn na „vlastním“ a odlišném místě, které určuje. Místo je tedy jakýmsi momentálním uskupením pozic. Implikuje určitou indikaci stability.

O *prostoru* mluvíme, jakmile vezmeme v úvahu vektory směru, rychlostní veličinu a časovou proměnnou. Prostor je křížovatkou těles v pohybu. Je tak říkajíc oživován množinou pohybů, které se tam dějí. Prostor je důsledek operací, které ho orientují směrově, okolnostně i časově a způsobují, že funguje v polyvalentní jednotě konfliktních programů nebo kontraktních proximit. Prostor je tedy vzhledem k místu přibližně tím, čím se stává slovo, když je vyřčeno, to jest když je uchopeno do nejednoznačnosti realizace, proměněno v pojem vykazující četné konvence, dáno jakožto akt přítomnosti (nebo určitého času) a modifikováno přeměnami vyplývajícími z toho, v jakém sousedství se postupně nalézá. Na rozdíl od místa nemá tedy ani jednoznačnost ani stabilitu „vlastního“.

V podstatě *je tedy prostor používané místo*. Tak třeba ulice vyprojektovaná v rámci urbanistických plánů se mění v prostor díky chodcům. Podobně je četba prostorem vzniklým používáním místa, jež je tvořeno systémem znaků – psaným textem.

Již Merleau-Ponty odlišoval od „geometrického“ prostoru („homogenní a izotropní prostorovost“ odpovídající našemu „místu“) jinou „prostorovost“, kterou nazýval „antropologickým prostorem“. Toto rozlišení se vztahovalo k jiné problematice, jejímž cílem bylo oddělit od „geometrické“ jednoznačnosti zkušenost „vnějšku“ daného jako prostor, a pro níž „je prostor existenční“ a „existence je prostorová“. Touto zkušeností je vztah ke světu: ve snu i při percepci a jaksi předcházejíc jejich diferenciaci vyjadřuje „stejnou základní strukturu naší bytosti jako býti umístěn ve vztahu k nějakému prostředí“, – bytost situovanou díky určitému přání, neoddělitelnou od „směru existence“ a zasazenou do prostoru určité krajiny. Z tohoto hlediska „je stejně tolik prostorů, kolik je rozdílných prostorových

zkušeností“⁷. Perspektiva je určena „fenomenologií“ existování na světě.

Při zkoumání každodenních praktik, které tuto zkušenost artikulují, bude protiklad mezi „místem“ a „prostorem“ v textech odkazovat spíše ke dvěma druhům determinace: první předměty, které by byly nakonec zredukovatelné na *spočívání* něčeho neživého, tedy zákonu určitého „místa“ (na Západě každé nehybné těleso počínaje oblázkem a konče mrtvým tělem jako by zakládalo nějaké místo a činilo z něj symbol hrobky. Druhá *operacemi*, které – když jsou přiřazené ke kameni, ke stromu nebo k člověku – specifikují „prostory“ akcemi historických *subjektů* (pohyb jakoby vždy podmiňoval vytváření prostoru a přidružoval ho k nějakému příběhu). Mezi těmito dvěma determinacemi jsou přechody, jako přivedení do stavu smrti (nebo umístění do krajiny) hrdinů překračujících hranice a kteří, vinni tím, že zaútočili na zákon místa, napomáhají jeho obnovení svojí hrobkou. Nebo je naopak takovým přechodem probuzení nehybných předmětů (stůl, les, postava v prostředí). Když přestanou být nehybné, promění místo, kde odpočívaly, v cizotu svého vlastního prostoru.

Texty tedy vykonávají práci, jíž jsou místa neustále přeměňována v prostory nebo prostory v místa. Organizují rovněž hry měnicích se vztahů, jež jedny udržují s druhými. Těchto her je bezpočet a jejich škála jde od nastolení stavu nehybného a téměř kamenného řádu (nehýbe se nic kromě samotného diskursu, který jako kamerový vozík panoramaticky sleduje), až po zrychlený sled akcí zmnožujících prostor (jako v detektivce nebo v některých lidových pověstech, avšak toto frenetické umisťování do prostoru je stejně tak vyjádřeno textovým místem). Ze všech těchto textů by byla možná typologie na základě místní identifikace a prostorového utváření. Ke zjištění způsobů, podle nichž se tyto rozdílné operace kombinují, je však zapotřebí analytických kritérií a kategorií, což je nutnost, která odkazuje k nejelementárnějším textům o cestách.

Cesty a mapy

⁷ Maurice Merleau-Ponty, *Phénoménologie de la Perception*, Paris, Gallimard, Tel, 1976, str. 324–344.

První obrovský korpus textů představují orální popisy míst, vyprávění o příbytku, texty z ulice. C. Lindeová a W. Labov rozeznávají ve velmi podrobné analýze popisů bytů v New Yorku jejich obyvateli dva rozdílné typy, z nichž jeden nazývají „mapou“ (*map*) a druhý „cestou“ (*tour*). První z nich je typu: „Vedle kuchyně je pokoj děvčat“. Druhý je typu: „Když půjdeš doprava, vejdeš do obývacího pokoje“. V newyorském korpusu jsou přitom pouhá 3 procenta popisů typu „mapa“, „Ostatní, tedy téměř všechny, jsou typu „cesta“: „Vejdeš malými vrátky“, atd. Tyto popisy mají většinou podobu *operací* a ukazují, „jak se vchází do jednotlivých místností“. U tohoto druhého typu upřesňují autoři, že okruh nebo „cesta“, je *speech act* (mluvní akt), který „poskytuje minimální řadu cest, jimiž se lze dostat do každé místnosti“, a že „dráha“ (*path*) je série jednotek, které mají podobu buď „statických“ („vpravo“, „před námi“, atd.) nebo „mobilních“ („když zahnete doleva“, atd.) vektorů⁸.

Jinak řečeno, popis osciluje v rámci určité alternativy: buď *vidět* (to je znalost určitého řádu míst), nebo *jít* (to jsou akce umisťující do prostoru). Buď poskytuje *obraz* („je“...) nebo řídí *pohyby* („vejdeš, přejdeš, zahneš“). Mezi těmito dvěma možnostmi upřednostňuje a volí naprostá většina newyorských mluvčích druhou z nich.

Ponechám stranou studie Lindeové a Labova (ty jsou zaměřené zejména na pravidla interakcí a sociálních konvencí, jimiž se řídí „přirozený jazyk“, tedy problém, k němuž se vrátíme později), a rád bych se pokusil – prostřednictvím těchto newyorských a jiných podobných textů⁹ – upřesnit vztahy mezi označovatelem „cest“ a označovatelem „map“ tam, kde koexistují ve stejném popisu. Jaká koordi-

⁸ Charlotte Linde and William Labov, „Spatial Networks as a Site for the Study of Language and Thought“, in *Language*, t. 1, 1975, str. 924–939. O vztahu mezi *dělat* a *prostorem* viz též skupinu 107 (M. Hammad et al.), *Sémiotique de l'espace*, Paris, zpráva DGRST, 1973, str. 28.

⁹ Viz kupříkladu Catherine Bidou a Francis Ho Tham Kouie, *Le Vécu des habitants dans leur logement à travers soixante entretiens libres*, Paris, zpráva Cerebe, 1974, Alain Médam a Jean Francois Augoyard, *Situations d'habitat et façons d'habiter*, Paris, Ecole Spéciale d'architecture, 1976, atd.

nace existuje mezi *jednat* a *vidět* v tomto běžném jazyce, kde to první jasně převládá? Tato otázka se v konečném důsledku týká, na základě těchto každodenních jazykových projevů, vztahu mezi itinerářem (diskursivní sérií operací) a mapou (totalizujícím zploštěním pozorování), tj. mezi dvěma symbolickými a antropologickými jazyky prostoru. Dvěma póly zkušenosti. Zdá se, že od „běžné“ kultury k vědeckému diskursu přecházíme od jednoho k druhému.

V textech z bytu nebo z ulice tedy převládají transfery čili „cesty“. Tato forma popisovatelů obvykle určuje celý styl narace. Pokud zasáhne ona druhá forma, je její hodnota buďto *podmíněná* nebo *předpokládaná* tou první. Příklady cest podmiňujících mapu: „Zahneš-li doprava, najdeš tam...“ nebo podobná formulace, „Když půjdeš rovně, uvidíš...“ V obou případech jednat umožňuje vidět. Máme však rovněž případ, kdy cesta předpokládá indikaci místa: „Uvidíš jedny dveře, půjdeš dalšími“ – prvek mapy je tedy postulátem itineráře. Vyprávěcí tkáň, v níž převládají popisovatelé itinerářů, se tedy opírá o body popisovatelů typu mapa, jejichž funkcí je označit buď určitý *efekt* získaný cestou („vidíš...“) nebo určitý *údaj*, který postuluje jako svoji hranici („je tam zed“), možnost („jsou tam dveře“) nebo povinnost („je tam jednosměrka“), apod. Řetězec operací umisťujících do prostoru jako by byl vytečkován odkazy k tomu, co vytváří (reprezentace míst) nebo k tomu, co implikuje (místní řád). Máme tak strukturu cestopisného textu: příběhy o pochodech a o gestech jsou vyznačeny „citováním“ míst, která po nich zůstávají nebo která je umožňují.

Z tohoto úhlu pohledu můžeme srovnat kombinaci „cest“ a „map“ v každodenních textech se způsobem, jakým jsou již po pět století vedle sebe pokládány a posléze pomalu odlučovány v literárním a vědeckém znázorňování prostoru. Zvláště jestliže vezmeme „mapu“ v její dnešní geografické podobě, zdá se, že se v období, jež se vyznačovalo zrodem moderního vědeckého diskursu (XV. – XVII. století), pomalu vymaňovala z itinerářů, které podmiňovaly její vznik. Na prvních středověkých mapách byly pouze přímočaře vyznačeny cesty (performativní označení, která se ostatně vztahovala zejména k poutím) a jednotlivé etapy, které má poutník absolvovat (města, jimiž má projít, kde se má zastavit, přenocovat, pomodlit se, atd.) a zároveň vzdálenosti kótované v hodinách

či dnech, to jest v předpokládané době chůze¹⁰. Každá z nich je memorandem předpisujícím určité akce. Převládá cesta, která má být vykonána. Zahrnuje prvky mapy, stejně jako dnes doplňujeme popis cesty, kterou máme vykonat, ve spěchu načtrnutým nákresem, který již na papíře, tím, že uvádí místa, vyznačuje tanec kroků po městě: „dvacet kroků rovně, pak zahrňte doleva, pak ještě čtyřicet kroků...“ Taková kresba artikuluje praktiky umisťující do prostoru jako plány městských itinerářů, umění gest a texty kroků, jaké slouží Japoncům jakožto „adresáře“¹¹, nebo jako ona obdivuhodná aztécká mapa (XV. stol.) zaznamenávající exodus Totomihuaků jedním nákresem, který však není znázorněním „silnice“ (žádná tam nebyla), nýbrž jakýmsi „pochodovým deníkem“ – soupisem vytečkovaným stopami kroků, mezi nimiž byly pravidelné mezery, a symboly událostí, k nimž na cestě postupně došlo (jídlo, bitvy, překročení řek či hor, atd.). Nešlo tedy o geografickou mapu, nýbrž o jakousi „dějepisnou knihu“¹².

Mezi XV. a XVII. stoletím nabývá mapa autonomní podoby. Četné „narativní“ symboly, které se na ní ještě nadlouho zabýdly (nejrůznější lodi, zvířata a postavy všeho druhu) mají nepochybně označovat jednotlivé operace – cestovní, válečné, stavební, politické či obchodní – které umožňují zhotovení geografického plánu¹³. Tato vyobrazení s funkcí fragmentů textů nejsou v žádném případě „ilustracemi“, ikonickými glosami textu, nýbrž vyznačují na mapě historické operace, jejichž je výsledkem. Tak např. plachetnice na-

¹⁰ Viz George H. T. Kimble, *Geography in the Middle Ages*, Londýn, Methuen, 1938, etc.

¹¹ Roland Barthes, *L'Empire des signes*, Genève, Skira, 1970, str. 47–51.

¹² Mapa reprodukována a analyzovaná Pierrem Janetem, *L'Evolution de la mémoire et la notion du temps*, Paris, A. Chahine, 1928, str. 284–287. Originál je uchován v Cuauhtinchan (Puebla, Mexiko).

¹³ Například Louis Marin, *Utopiques : jeux d'espace*, Paris, Minuit, 1973: „Le portrait de la ville dans ses utopiques“, str. 257–290, o vztahu mezi symboly („diskurs-cesta“) a mapou („systém-text“) ve třech zobrazeních města XVII. století – vztah mezi „narativním“ a „geometrickým“.

malovaná na moři vypovídá o námořní výpravě, která umožnila zakreslení pobřeží. Je rovna popisovateli typu „cesta“. Mapa však postupně nad těmito symboly vítězí, přisvojuje si jejich prostor, postupně eliminuje symboly zobrazující zkušenosti, které ji pomohly vytvořit. Změnila se pod vlivem euklidovské a potom deskriptivní geometrie a konstituovala ve formální celek abstraktních míst, a je jakýmsi „divadlem“ (tak byly nazývány atlasy), v němž stejný systém projekce přiřazuje dva značně odlišné prvky: údaje, které poskytla určitá tradice (např. Ptolemaiova *Geografie*) a ty, které poskytli mořeplavci (např. portolány). Mapa tedy kolacionuje heterogenní místa, z nichž některá jsou *získána* tradicí a jiná *vytvořena* pozorováním. Hlavní je však v nich to, že zrušila itineráře jež, předpokládající onen první typ a podmiňující ten druhý, zajišťují vlastně přechod od jedné k druhé. Mapa, jež je totalizující scénou, na níž jsou prvky disparátního původu sdruženy a vytvářejí obraz určitého „stavu“ geografického vědění, odkazuje jako do kulís do svého „před“ nebo do svého „po“ operace, jejichž je následkem nebo předpokladem. Osamostatňuje se. Popisovatele cesty zmizely.

Rozpoznatelná organizace v textech o prostoru každodenní kultury je tedy převrácena činností, která izolovala určitý systém geografických míst. Rozdíl mezi oněmi dvěma popisy nespočívá pochopitelně v přítomnosti či nepřítomnosti praktik (ty působí všude), nýbrž ve faktu, že mapy, sestavené na vlastních místech, kde mají být *vystaveny produkty vědění*, vytvářejí tabule se zřetelně *čitelnými* výsledky. Texty o prostoru naopak vystavují operace, které umožňují, na vnuceném a ne „vlastním“ místě, ho přece jen „drtit“, jak řekla jedna obyvatelka o místnostech svého bytu: „Můžete je drtit“¹⁴. Od lidové pověsti k popisům příbytků jsou texty vyprávějící o cestách v místech, jež jsou – od antického světa po dnešní byty pro sociálně slabé občany – typická tím, že jsou různými formami jednoho nastoleného řádu, oživovány posílením „jednání“ (a tedy výpovědi).

Od předem stanoveného místopisu, který sahá (pokud zůstaneme doma) od kamrlíků, „kde člověk nemůže nic dělat“, až po již vy-

¹⁴ Cit. in C. Bidou a F. Ho Tham Kouie, op. cit., str. 55.

mizelé pověstné půdy, které „mohou sloužit všemožným účelům“¹⁵, vypovídají každodenní texty o tom, co tam lze přese všechno vyrobit a udělat z nich. Jsou to jakési faktury prostoru.

*Mezníky*¹⁶

Vzhledem ke svému vztahu k místům, hrají texty rovněž každodenní roli dynamické a svrchované instance ve vymezování. Jako vždy se tato jejich role objevuje více na druhém stupni, když je výslovně vyjádřena a zdvojena právnickým diskursem. Podle krásného tradičního jazyka soudních procesů se soudní úředníci kdysi „dostavovali na místa“ (dopravní prostředky a právnícké metafor), aby ve věci „sporných“ hranic „vyslechli“ kontradiktorní *výroky* obou stran. Jejich „mezitímní rozhodnutí“, jak se jim říkalo, bylo jednou takovou „ohraničující operací“. Tato mezitímní rozhodnutí, zapsaná krasopisně zapisovateli na pergameny, jejichž zápis někdy pokračuje (nebo začíná) nákresy vyznačujícími hranice, nebyly vlastně nic jiného než jakési metatexty. Ty spojovaly dohromady (což byla práce písařů kolacionujících varianty) odpůřící příběhy, které každá z protivných stran předložila: „Pan Mulatier nám udává, že jeho děd zasadil tuto jabloň na okraji svého pole... Jeanpierre nám připomíná, že pan Buvet si založil hnojiště na pozemku, který je společným majetkem dotyčného a jeho bratra Ondřeje...“ Jsou tedy genealogiemi míst, legendami teritorií. Soudcův projev uvádí tyto verze v soulad, a je tedy obdobou kritického vydání. Je „sestaven“ na základě „primárních“ textů (pana Mulatiera, pana Jeanpierra a mnoha dalších), která již mají funkci *prostorových zákonodárství*, neboť vytýčují a rozdělují území „gesty“ nebo diskursy akcí (zasadit jabloň, udržovat hnojiště atd.)

„Mezní operace“, tedy narativní úmluvy a kompilace textů, jsou skládány z fragmentů vyňatých z předchozích příběhů a „slepe-

¹⁵ Cit. ibid., str. 57, 59.

¹⁶ Pierre Janet, *L'Evolution de la mémoire*, zvláště přednášky o „postupech narace“ a o „vyrábění“, str. 249–294. A. Médam a J.-F. Augoyard, op. cit., str. 90–95, vymezili touto jednotkou materiál svého výzkumu.

ných" dohromady. V tomto smyslu osvětlují vytváření mýtů, jakož mají i funkci zakládat a artikulovat prostory. Uchovány ve fondech soudních kanceláří tvoří nesmírně rozsáhlou cestopisnou literaturu, to jest literaturu o organizačních akcích více či méně rozsáhlých sociálních a kulturních zón. Tato literatura však představuje sama o sobě jen mizivou část (tu, která se zapisuje ve sporných bodech) orální narace, která neustále, nekonečně a neúnavně, komponuje prostor a ověřuje, konfrontuje a přemísťuje jeho hranice.

Tyto „kanály" textů, jak je nazýval Pierre Janet, skýtají tedy velice bohaté pole pro analýzu prostorovosti. Mezi otázkami s touto problematikou souvisejícími je nutno vyzvednout ty, jež se týkají dimenze (extensionalita), orientace (vektoralita), afinity (homografie), atd. Přihlédnou pouze k několika aspektům vztahujícím se k samotnému vymezení, což je primární a vpravdě „základní" otázka: prostor je strukturován rozčleněním. Všechno vskutku odkazuje k této diferenciaci, která umožňuje hry prostorů. Počínaje rozlišováním, jež vyděluje ze své vnějškovosti určitý subjekt, až po odřezávání lokalizující předměty, počínaje příbytkem (který vzniká od první zdi) až po cestu (jež se buduje na ustanovení nějakého geografického „jinde" nebo nějakého kosmologického „mimo"), a v působení městské sítě stejně jako venkovské krajiny není prostorovosti, jež by nebyla organizována určením hranic.

V této organizaci má text rozhodující úlohu. Pochopitelně „popisuje". Jenomže „každý popis je více než pouhou fixací", je to „kulturně tvůrčí akt"¹⁷. Má dokonce distributivní moc a performativní sílu (dělá, co říká), když dojde k nashromáždění určitého celku okolností. Je tedy zakladatelem prostorů. A naopak tam, kde mizí vyprávění (či tam, kde jsou degradovány na muzejní předměty), nastává ztráta prostoru. Skupina či jednotlivec zbavený narace (jak to konstatujeme tu ve městě, tu na venkově) navrací se k znepokojující fatalistické zkušenosti beztvaré, neurčité a temné totality. Zvažujeme-li úlohu textu ve vymežování, můžeme rozlišit nejprve primární funkci *autorizovat* zřízení, přemístění nebo překročení hranic, a v důsledku toho protiklad dvou křížících se pohybů (stanovit

¹⁷ I. M. Lotman, in Ecole de Tartu, *Travaux sur les systèmes de signes*, str. 89.

a překročit hranici) – fungující v uzavřeném vymezeném ohraničeném poli diskursu – , takže se z textu stane jakási mřížka „křížovky“ (dynamický rastr prostoru), a jehož *hranice* a *most* se zdají být základními narativními symboly.

1. *Vytvořit dějiště akcí.* Text má nejprve funkci opravňující, či přesněji *zakládající*. Tato funkce není v pravém slova smyslu právníká, to jest vztahující se k zákonům nebo k rozsudkům. Týká se spíše toho, co Georges Dumézil analyzuje v indoevropském kořeni *dhe*, „položít“ přes jeho odvozeniny v sanskrtu (*dhatu*) a v latině (*fas*). Píše: „*Fas* je vpravdě mystickým základem, v neviditelném světě, bez něhož jsou veškeré postoje ovládané či autorizované *ius* (lidským právem) – a obecněji veškeré lidské postoje – nejisté, nebezpečné, ne-li přímo osudové. *Fas* nepodléhá analýze, kasuistice jako *ius*. Nedělí se dále a jeho jméno se neskloube. „*Zákoník* je nebo není: *fast est* nebo *fas non est*.“ „Určitá doba, určité místo jsou nazývány *fasti* nebo *nefasti* (příznivé nebo nepříznivé), podle toho, zda dodávají či nikoliv lidskému konání tento nezbytný základ.“¹⁸

Na rozdíl od toho, co se odehrálo ve staré Indii (kde stejné osobnosti měly postupně různé úlohy), byla tato funkce v západních částech indoevropského světa předmětem zvláštního institucionálního vydělení. K *fas* přísluší vlastní rituál uskutečňovaný v Římě zvláštními knězi – *fetiales*, který byl „výtvozem Západu“. Zasaňuje „na prahu každé činnosti Říma vzhledem k jakémukoliv cizímu národu“, vyhlášení války, vojenská výprava, spojenectví s jiným národem. Je to pochod o třech dostředných etapách: jedné vnitřní ale v blízkosti hranic, druhé na hranici a třetí u cizince. Rituál se uskutečňuje před jakoukoliv civilní či vojenskou akcí, neboť je určen k *vytvoření pole* nezbytného pro politické a válečné aktivity. Je to tedy také jakési *repetitio rerum*: zároveň *obnovení* a opakování základních zakládacích aktů, *recitací* a citací genealogií schopných ospravedlnit novou aktivitu, jakož i *předpovědi* a příslibem úspěchu před bitvami, smlouvami a výboji. Jako generální zkouška před vlastním představením předchází tento rituál, tato gestická narace,

¹⁸ Georges Dumézil, *Římské ideje*, Paris, Gallimard, 1969, str. 61-78, o „*Ius fetiale*“.

historickému uskutečnění. Cesta či „pochod“ *fetiales* otvírá prostor a zajišťuje základ pro vojenské, diplomatické nebo obchodní operace, k nimž se odvažují mimo hranice¹⁹. Tak ve Vědu Višnu „otvírá svými kroky pro Indrovu bojovou akci zónu v prostoru, kde se má akce odehrát“. Je to založení. „Poskytuje prostor“ akcím, které budou podniknuty, „vytváří pole“, které jim slouží jako „základna“ a „dějiště“.

Přesně taková je primární úloha textu. Otevírá legitimní *dějiště* skutečným *akcím*. Tvoří pole, které povoluje riskantní a nejisté sociální praktiky. Avšak je zde trojí rozdíl v porovnání s funkcí tak pečlivě vydělenou oním římským výnosem: text zajišťuje ono *fas* v rozptýlené (a nikoliv jednotné), miniaturizované (a nikoliv národní) a polyvalentní (nikoliv specializované) podobě. *Rozptýlené* nikoliv pouze díky rozdílnosti sociálních prostředí, ale zejména díky vzrůstající různorodosti (či různorodosti čím dál tím zřetelnější) mezi autorizujícími „referencemi“: exkomunikace územních „božstev“, odejmutí původnímu účelu míst prodchnutých duchem textů a rozšíření neutrálních zón zbavených legitimacy – to vše poznamenalo únik a rozkouskování narací organizujících hranice a přivlastňování. (Oficiální historiografie – historické knihy, televizní noviny atd. – se nicméně snaží všem vnutit věrohodnost národního prostoru). *Miniaturizovanou* proto, že sociálně-ekonomická technokracie opět zavádí do rodinné či individuální jednoty hru *fas* nebo *nefas* se znásobením „rodinných příběhů“ a „životních příběhů“ nebo všech psychoanalytických narací. (Veřejná ospravedlňování změněná v neškodné řeči, ač postupně odpoutávaná od těchto soukromých historek, se nicméně udržují nebo se znovu divoce vynořují ve střetech mezi třídami či v rasových konfliktech.) A konečně jsou *polyvalentní* proto, že míšení tolika mikrotextů jim přiděluje funkce, které jsou unášeny vůlí skupin, v nichž cirkulují. Tato polyvalence se však nedotýká relačního původu narativity: starodávný antický rituál tvořící akční pole je rozpoznatelný v „úlomcích“ textů osázených kolem obskurních prahů našich existencí. Tyto zasazené fragmenty nevědomky artikulují „biografický“ příběh, jehož prostor zakládají.

¹⁹ ibid.

Narativní aktivita, i když má mnoho podob a není již jednotná, rozvíjí se tedy dále tam, kde jde o hranice a o vztahy s cizinou. Ač vybuchla a je rozptýlená, uskutečňuje nadále operace ohraničení. A dále ještě zapojuje do hry *fas*, které „povoluje“ akce a předchází jim. Stejně jako římské *fetiales* „pochoďují“ texty před sociálními praktikami a otvírají jim pole. Sama právní rozhodnutí a kombinace přicházejí teprve potom, stejně jako výroky a spisy římského práva (*ius*), uvádějící v soulad oblasti působnosti přiznávané jednotlivcům²⁰, byly samy součástí postojů, jimž *fas* dávalo „základ“. Podle pravidel, jež jsou jim vlastní, pracují „mezitímní rozsudky“ soudních úředníků v mase heterogenních prostorů již vytvořených a stvrzených nesčetnými orálními projevy, jež tvoří z rodinné nebo místní historky, obvyklá či profesionální „gesta“, „vyprávění“ o cestách a o krajinách. Netvoří však tato dějiště akcí, nýbrž je artikulují a obsluhují. Předpokládají narativní autority, které soudci „vyslechnou“, konfrontují a hierarchicky řadí. Před usměrňujícím rozsudkem je zakládající text.

2. *Hranice a mosty*. Texty jsou oživeny jistým protikladem, který v nich představuje vztah mezi hranicí a mostem, to jest mezi určitým prostorem (legitimním) a jeho vnějškem (cizím). Chceme-li o tom pojednat, musíme se vrátit k elementárním jednotkám. Ponecháme-li stranou morfologii (která zde není naším zájmem) a jestliže se budeme situovat do perspektivy pragmatiky – a přesněji syntaxe určující „programy“ či řady praktik, jimiž se zmocňujeme prostoru, můžeme vzít jako východisko definici základní jednotky danou Millerem a Johnson–Lairdem, kterou nazývají „regionem“: to je podle nich střetávání akčních programů. „Region“ je tedy prostor vytvořený určitou interakcí²¹. Z toho vyplývá, že ve stejném „místě“ je tolik regionů, kolik je tam interakcí či střetnutí programů. A také to, že determinace jednoho prostoru je duální a operativní, tedy že se v problematice promluvy vztahuje k „mezitímnímu“ procesu.

²⁰ Ibid., str. 31-45

²¹ G. Miller and Ph. N. Johnson-Laird, op. cit., str. 57-66, 385-390, 564, atd.

Tím se mezi každé vymezení a jeho mobilitu zavádí jistý dynamický protiklad. Text na jedné straně neúnavně vytváří hranice. Násobí je, avšak v rámci interakcí mezi postavami – věcmi, zvířaty, lidmi. Tito aktéři si rozdělují místa a současně i predikáty (dobrý, lstivý, ctižádostivý, pošetilý, atd.) a pohyby (přiblížit se, vyhnout se, uprchnout, obrátit se, atd.) Hranice jsou vyznačeny průsečíky mezi progresivním přisvojováním (akvizice predikátů během textu) a postupným přemísťováním (vnitřní a vnější pohyby) aktérů. Opět vystupují k dynamickému rozdělení možného majetku a funkcí, aby vytvářely čím dál tím komplexnější síť diferenciací, kombinatoriku prostorů. Jsou výsledkem práce rozlišování na základě střetávání. A tak, v temnotě jejich neohraničenosti, jsou těla rozeznatelná pouze tam, kde se na ně podepisují „doteky“ jejich milostného či válečného zápasu. Je paradoxem hranice, že diferenciacní body mezi dvěma těly, jelikož jsou vytvořené kontakty, jsou rovněž společnými body. Spojení a rozpojení jsou zde neoddělitelná. Které z těl v kontaktu vlastní hranici, která je odděluje? Ani jedno ani druhé. Znamená to, že nikdo?

Toto je teoretický i praktický problém hranice: komu patří? Řeka, zeď či strom *tvoří* hranici. Nemá charakter ne-místa, jež se pro hranici předpokládá v kartografickém zobrazení. Má roli prostředníka. A narace ho nechá promlouvat: „Stůj“, říká les, odkud přichází vlk. „Stop!“ říká řeka, ukazujíc svého krokodýla. Tento aktér však, již samotným faktem, že je řečí hranice, vytváří stejně tak komunikaci jako rozdělení. Ba co víc: vytváří břeh pouze tím, že řekne, co z druhého břehu přes něj vede. Artikuluje. Je *rovněž* přechodem. V textu funguje hranice jako třetí. Je jakousi „mezerou“, – jakýmsi „prostorem mezi dvěma“, *Zwischenraum*, říká jedna skvělá a ironická Morgensternova báseň o „ohradě“, jež se rýmuje s „prostorem“ (*Raum*) a s „vidět skrz“ (*hindurchzuschauen*). Je to příběh jednoho plotu (ohrady z latěk, *Lattenzaun*):

*Es war einmal ein Lattenzaun
mit Zwischenraum, hindurchzuschauen*

Hranice – třetí místo, hra interakcí a průhledů, je jakožto jakési prázdno narativním symbolem výměn a setkání. Architekt, který tu-

dy prochází, se chvatně tohoto „prostoru mezi dvěma“ zmocní a vybuduje tam velký dům:

*Ein Architekt, der dieses sah,
stand eines Abends plötzlich da –
und nahm den Zwischenraum heraus
und baute draus ein grosses Haus.*

Dochází tedy ke změně prázdna v plnost, mezery v zavedené místo. Jak to bylo dál je nasnadě. Senát ten památník „převzal“ – je tam nastolen Zákon – a architekt prchá do Afri – neb Ameriky:

*Drum zog ihn der Senat auch ein.
Der Architekt jedoch entfloh
nach Afri–od–Ameriko.²²*

Architekt má nutkání zabetonovat ten plot, zaplnit a zastavět „ten prostor mezi dvěma“. Je to rovněž jeho iluze, neboť nevědomky pracuje v politické nejistotě míst, a nezbyvá mu, když spatří hotové dílo, než uprchnout daleko od balvanů zákona. Text naopak svými interakčními příběhy podporuje „logiku neurčitosti“. „Obrací“ hranici v přechod a řeku v most. Vypráví vskutku o inverzích a o přemísťování: dveře, které zavírá, je právě to, co otvíráme. Řeka je tím, co poskytuje přechod, strom tím, co vyznačuje kroky předsunuté hlídky, plot je množinou skulin, kam vklouzne pohled.

Všude máme dvojznačnost *mostu*: ten postupně spojuje a klade proti sobě izolované oblasti. Pomáhá jim a ohrožuje je. Osvobozuje z uzavření a ničí jejich autonomii. Takto například zasahuje jako hlavní a ambivalentní postava v textech o Noirmoutiers před stavbou – během ní a po ní, v r. 1972 – mostu mezi La Fosse a Fro-

²² „Byl jednou jeden latkový plot/s mezerami, skrze něž bylo vidět./ Jeden architekt, který to spatřil, se znenadání jednoho večera přiblížil, zmocnil se těch mezer a vystavěl rozlehlé sídlo./ Toho se pak zmocnil Senát,/zatímco architekt prchá až do Afri–neb–Ameriky.“(L.G.). Christian Morgenstern, „Der Lattenzaun“, in: *Gesammelte werke*, Mnichov, R. Piper, 1965, str. 229.

mentine²³. Žije dál dvojím životem v nesčetných memoriálech míst a každodenních legendách, které jsou často shrnuty ve vlastních jménech, skrytých paradoxech, elipsách příběhů, nerozluštěných hádankách: Pont-à-Mousson, Pont-Audemer, Pontcharra, Pontchâteau, Pont-Croix, Pont-de-Beauvoisin, Pont-de-l'Arche, Pont-de-Roide, Pont du Diable, Ponthieu, atd.

Právem všude dodává ďábelskosti na obrazech, kde Hieronymus Bosch vynalézá své modifikace prostoru²⁴. Jako překročení hranice, přestoupení zákona místa symbolizuje odjezd, lezi určitého stavu, ambice dobytelské moci nebo náhlý útěk z exilu, každopádně však „zrazení“ určitého řádu. Zároveň však staví určité „jinam“, jež svádí z cesty, zanechává či dává vyvstat mimo hranice cizotě, která byla uvnitř kontrolována, dodává objektivitu (to jest výraz a představu) jinakosti, která se skrývala na této straně hranic, takže když cestovatel znovu přejde přes most a vrací se do ohrady, nalezne tam napříště ono jinde, které nejprve při odjezdu hledal a potom před ním při návratu prchal. Uvnitř hranic je ono cizí již uvnitř, je to exotismus či svátek paměti, znepokojující důvěrnost. Vše se odehrává, jako by samotné vymezení bylo mostem, který otvírá vnitřek jeho protikladu.

Delikvence

Tam, kde mapa vykrajuje, text překračuje. Je „diegesi“, říká řečtina, chce-li mluvit o naraci: zahajuje „pochod“ („vede“) a jde přes („překračuje“). Operační prostor, po kterém šlape, je utvořen z pohybů: je *topologický*, vztahující se k deformaci symbolů, a nikoliv *topický*, tedy definující místa. Hranice tam vymezuje pouze ambivalentním způsobem. Hraje dvojí hru. Dělá opak toho, co říká. Poskytuje místo cizinci, a přitom ho zdánlivě vystrkuje. Nebo když stanoví

²³ Viz Nicole Brunet, *Un pont vers l'acculturation, Ile de Noirmoutiers*, DEA d'ethnologie, Université de Paris-VII, 1979.

²⁴ Viz Michel de Certeau, *La Fable mystique XVI-XVII s.*, t.1, 2. vyd., Paris, Gallimard, Tel, 1978: kap. 2, "Le Jardin: les délires et délices de Jérôme Bosch", str. 71-106.

zastávku, není stálá, spíše sleduje variace meziprogramových setkání. Mezníky jsou jakési přenosné hranice a prostředky přemísťování hranic – tedy rovněž *metaphorai*.

Zdá se, že v naracích organizujících prostor mají mezníky úlohu řeckých *xoana*, sošek, jejichž vynalezení se přisuzuje Istivému Daidalovi: jelikož byly Istivé jako on, umísťovaly hranice jen tím, že se (a je) přemísťovaly. Tyto ukazatele zakreslovaly rovnými znaky zakřivení a pohyby prostoru. Jejich práce rozdělovače se tedy naprosto odlišovala od vyznačování kůly, kolíky nebo stabilními sloupy, které se zarážely do země, čímž vymezovaly a zakládaly určitý řád míst²⁵. Byly to rovněž přenosné hranice. Mezní narativní operace dnes přebírají štafetu někdejších záhadných popisovatelů, když insinuuji pohyblivost samotným gestem fixace ve jménu vymezení. Řekl to ostatně již Michelet: když se na konci antiky zhroutila aristokracie velkých olympských bohů, nestrhla s sebou v žádném případě „plejádu domácích bohů, tu spodinu mezi bohy, která dále ovládala venkov, lesy, hory, prameny, a jež důvěrně souzněla se životem krajiny. Tito bohové sídlící v nitru dubů, v prchavých a hlubokých vodách, nemohli být vyhnáni... Kde tedy jsou? Na poušti, na vřesovišti nebo snad v lese? Jistě, zejména ale v domě. Přetrvávají v nejhlubší intimitě domácích zvyklostí.“²⁶ Rovněž však v našich ulicích a v našich bytech. Možná, že to koneckonců byli jen agilní svědkové narativity a její *delikventní* podoby. Změna jména (každá moc je toponymická a nastoluje svůj místní řád pojmenováním) neoslabuje tuto mnohonásobnou, zákeřnou a pohyblivou sílu. Přetrvává otřes velkých historie, která jim dává nová a nová jména.

Jestliže delikvent existuje pouze tím, že se přemísťí, jestliže je jeho specifickým rysem to, že žije nikoliv na okraji, nýbrž v průvrách kódů, které narušuje a přemísťuje, jestliže je typický nadvládou *cesty* nad *stavem*, je text delikventní. Sociální delikvence by spočívala v tom, že by byl text vzat doslovně, že by z něho byl udělán

²⁵ Viz F. Frontisi-Ducroux, *Dédale, Mythologie de l'artisan en Grèce ancienne*, Paris, Maspero, 1975, str. 104 a str. 100-101, 117 atd., o *mobilitě* těchto nehybných soch.

²⁶ Jules Michelet, *La sorcière*, Paris, Calmann-Lévy, s.d. str. 23-24.

princip fyzické existence tam, kde již společnost neposkytuje subjektům či skupinám symbolická řešení a perspektivu v prostoru, tam, kde již není jiné alternativy než disciplinované zařazení či ilegální vybočení, to jest ta či ona forma vězení a bloudění na okraji. Naproti tomu je text delikvencí v záloze, udržovanou, která je nicméně sama přemístěna a v tradičních společnostech (antická, středověká, atd.) kompatibilní s řádem pevně ustanoveným, avšak natolik dostatečně pružným, aby nechal bujet onu spornou, zpochybující dynamiku nerespektující místa, hned hravou, hned hroživou, jež se táhne od nepatrných forem každodenních mluvených projevů až po dávné karnevalové projevy²⁷.

Zbývá pochopitelně zjistit, jaké faktické změny působí tato delikventní narativita ve společnosti. Každopádně již můžeme říci, že ve věci prostoru začíná tato delikvence vepsáním těla do textu daného řádu. Nejasnost těla v pohybu, gestikulujícího, chodícího, radujícího se je tím, co neomezeně organizuje *tady* ve vztahu k *jinde*, „důvěrnost“ ve vztahu k „cizosti“. Text o prostoru je na svém minimálním stupni *mluveným* jazykem, to znamená jazykovým systémem přidělujícím místa, tou měrou, že je *artikulován* určitou „enunciační fokusací“, určitým aktem užívání. To je předmětem „proxemiky“²⁸. Zde postačí připomenout, než o ní nalezneme údaje v organizaci paměti, že s touto „enunciační fokusací“ se prostor opět jeví jako *užívané* místo.

²⁷ Viz kupříkladu k této dvojsmyslnosti Emmanuel Le Roy Ladurie: *Le carnaval de Romans*, Paris, Gallimard, 1979.

²⁸ Viz Paolo Fabbri, „Considérations sur la proxémique“, in *Languages*, č. 10, červen 1968, str. 65-75. E. T. Hall, "Proxemics: The study of Man's Spatial Relations", in I. Gladstone (ed.), *Man's Image in Medicine and Anthropology*, New York, International Universities Press, 1963, definoval proxemiku jako „study of how man uncosciously structures spaces - the distance between men in the conduct of daily transactions, the orgnization of space in his houses and buildings, and ultimately the lay-out of his towns“.